

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U Y A Y I N L A R I

VIII. Dizi - Sayı: 35^g

XVIII. TÜRK TARİH KONGRESİ

Ankara: 1-5 Eylül 2018

KONGREYE SUNULAN BİLDİRİLER

VII. CİLT

HATIRALAR, BİYOGRAFİLER, OTOBİYOGRAFİLER

TARİHÇİLİK

Hazırlayanlar

Semiha NURDAN – Muhammed ÖZLER

ANKARA, 2022

İslam Tarihine Dair Bazı Ermenice Kaynaklar

Mehmet oğ*

Giriş

Müslümanlar siyasi ve askerî bir güç olarak tarih sahnesine çıkmalarından itibaren hızlı bir ivmeyle büyük coğrafyaya yayılmışlardır. VII. Yüzyıla kadar hatırı sayılır bir siyasi yapı oluşturmayan Hicaz Arapları İslamiyet’le birlikte tarihte eşine az rastlanan yükselişle kadim devletlerle mücadele eder duruma gelmiş ve bunlardan Sâsânî Devleti’ni de yıkmışlardır. Bunların bir sonucu olarak çok sayıda eski medeniyet merkezleri ve milletlerde onların hâkimiyetine girmiştir. Bizans her ne kadar Sâsânîler gibi yıkılmasa da kendilerini yıkıma götüren büyük darbeler almışlar, imparatorluğu besleyen Mısır ve Suriye gibi verimli toprakları Müslümanlara bırakmak zorunda kalmışlardır. Bizans’ın terk etmek zorunda kaldığı topraklardan biri de Ermenilerin yaşadığı yerlerdir. Hz. Osman’la birlikte başlayan Kafkasya fetihleri Muaviye’yle birlikte tamamlanmıştır diyebiliriz. Yaklaşık dört asır Arap egemenliğinde kalan Ermeniler bu süreç içerisinde Bizans ve İslam dünyası arasında gidip gelen bir politika izlemişlerdir. Suriye Valiliği yıllarında Ermenileri kontrol altına alan Muaviye, Hz. Ali ile arasındaki iç savaştan istifade ile Bizans’a yönelmelerine rağmen iktidarı ele geçirince bunlar üzerinde tekrar hâkimiyet kurmuştur. Emevîler kendilerinden önceki devletler gibi bölgede hâkim olan Ermeni hanedanlardan biriyle ittifak kurarak egemenliklerini sürdürdüler. Yani başka bir ifadeyle halifelîğe bağlı kalmak suretiyle Ermeniler özerk bir yapıyla idare edildiler diyebiliriz. Buna rağmen halifelîğin otoritesi zayıfladıkça zaman zaman Bizans’tan yana tavır almışlardır. Bu tavırları çoğu zaman Emevîlerin bölgeye askerî ya da siyasi müdahalede bulunmalarına neden olduğunu görmekteyiz. Ermeniler her ne kadar aynı dine mensubiyetten dolayı Bizans’a yaklaşırsalar da dinî ve kültürel alanda birçok atılımı Emevî egemenliğinde gerçekleştirdikleri bilinmektedir. Araplar Kafkasya’da bir taraftan da Hazarlarla yoğun bir mücadele içindeydiler.¹

Abbâsîler’in daha ziyade merkezden yönetimi tercih ettiğini görmekteyiz. Bu

* Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Trabzon/ TÜRKİYE, mehmetcog.ktu.edu.tr ORCID:0000-0001-8675-7415

¹ Walter Kaegi, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, çev: Mehmet Özacı, İstanbul 2000. Mehmet oğ, *Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, Ankara 2018.

yüzdendir ki kendi içinde bir devlet gibi davranan Ermeni feodal beyler için bu durum hiç hoşlanmadıkları bir şeydi. Buna bir de Abbâsî valilerin yetersizliği ve merkezden bağımsız tasarrufları da eklenince bölge sık sık Ermeni isyanlarına sahne olmuştur.² Ayrıca sadece Ermeniler değil imparatorluğun çoğu yerinde Abbâsîler'in ilk yüzyılından sonra özerk yapıların güçlendiğini görmekteyiz.

Söz konusu dört asırlık Arap hâkimiyeti ve ardından gelen İslam hanedanlıkları devrine ait İslam kaynaklarında önemli bilgiler bulunmaktadır. Belazuri, Halife.b. Hayyat, Taberî, Yakubi, Mesûdî, İbnü'l-Esir, İstahri, İbn Havkal, İbn Rüste siyasi ve kültürel bağlamda Ermeniler hakkında bilgiler veren İslam tarihçileridir. Ermeni kaynakların İslam kaynaklarının verdiği bilgilerle örtüşmesi doğal olarak beklenemez. Olayları kendi dünyalarından değerlendirmeleri de olağandır. Çoğu yerde farklılıklar ortaya çıksa da en azından İslam kaynaklarında değinilmeyen hususlar belirlemede önemli kaynaklık etmektedirler.

IV. asırda kendi alfabelerini oluşturan Ermeniler Arap egemenliğine girdiklerinde tarih yazıcılığında da önemli adımlar atmışlardı. Ermeni tarihçiliğinde sayısı çok olmasa da biri sadece Arap hâkimiyetine dair, diğerleri genel tarih kitapları içinde Müslümanlarla münasebetlere değinen eserler ortaya koyduklarını görmekteyiz. Bu çalışmada Sebeos, Gewond, Stepanos Taronetsi, Thomas Artsruni adlı Ermeni tarihçilerin eserleri ana hatları ile ele alınacaktır. Ermeni yazarların hemen çoğu din adamı kimliğini de barındırdıkları için doğal olarak olaylara yaklaşımlarında bu dikkate alınması gereken bir husustur. Ermenilerde din ve millet kavramları iç içe gelişmiş bir olgudur. Hâliyle çoğunluğu ateşli bir Ermeni milliyetçisidir ve eserlerini yazarken objektif davranmaları zordur. Buna rağmen titiz bir tenkitten sonra Orta Çağ İslam ve Türk tarihi için yabana atılmayacak bilgiler bırakmışlardır.

Sebeos Tarihi

İlk dönem İslam fetihlerine dair ilk kaynak Sebeos'un tarihidir.³ Sebeos'un ana konusu Arap fetihleri olmayıp İslamiyet'in doğması arifesindeki Bizans-Sâsânî ilişkileri, iki ülkenin Ermeni coğrafyasındaki siyasi ve dini faaliyetlerini konu edinmesi bakımından Ortadoğu ve Kafkasya araştırmaları için en önemli kaynaklardan biridir diyebiliriz. Çoğu Ermeni tarihçide görüldüğü gibi Sebeos'unda bir din adamı olduğunu görmekteyiz. Haliyle o sadece siyasi konulara değinmekle

2 Oktay Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyancıları", *İSTEM*, 11/22, 2013, s. 23-41.

3 *The Armenian History Attributed to Sebeos*, Translated: R.W. Thomson-Historical Commentary: James Howard-Johnston, Liverpool University Press, 1999.

kalmamış dinî tartışmalara da yer vermiştir. Bu bağlamda özellikle Bizans'la Ermenilerin yaşadığı Kalkedon doktrini tartışmaları, din adamları ve Ermeni feodal beyler arasındaki anlaşmazlıklarda yazarın değindiği konular arasındadır. Buna ilaveten Hristiyanlığın iyice yerleşmediği yüzyıllarda Kafkas Ermenileri arasında Sasanilerin Zerdüştlük propagandaları ve baskılarına dair bilgiler de dinler tarihi araştırmaları bağlamında önemlidir. Ayrıca bu eserde Hazarlar ve Kuşanlar hakkında bilgilerin de bulunması Türk tarihi bakımından da değerinin ayrıca vurgulanması gerekir.

Çoğu Ermeni klasiğinde olduğu gibi Sebeos tarihi de 19. yüzyılda Batı dillerine çevrilmiş ve ilim dünyasına kazandırılmıştır. 38 bölümden oluşan eserin İslam tarihi ile ilgili kısımları 30. bölümden itibaren başlamakta sonuna kadar bazen ayrı başlık altında bazı yerlerde konu içerisinde ele alınmaktadır.

Yahudilerle Arapların İbrahim soyundan gelmeleri nedeniyle öncelikle ittifak yapmalarından bahsederek konuya giren yazar, birbirlerini destekleyerek Bizans'a karşı mücadele ettiklerine değinmektedir. Hatta bu birlikteliği İbrahim oğullarının Hristiyanlığa karşı bir ittifakı olarak görmektedir. İlaveten Hz. Ömer devrinde Arapların Bizans, Sâsânî ve Mısır fetihlerini genel bir bakışla açıklanmaktadır. Ardından Müslümanların Bizans ve Sâsânî cephesindeki savaşları bu devlete son verilmesi ana hatları ile ele alınmaktadır. Bir din adamı olmasından dolayı Müslümanların akınlarını, sıkı sık İncil ve Tevrat'tan alıntılarla yorumlamakta, sapkın toplumların bir saldırısı ya da tanrının cezası olarak algılamaktadır.

Yine Hz. Osman döneminde Muaviye'nin Şam valiliği görevindeyken Ermeni, Gürcü ve Azerbaycan topraklarında gerçekleştirilen fetihlere yer verilmektedir. Burada Muaviye'nin gerek Bizans'a karşı savaşları gerekse Ermeni feodal beylerle olan anlaşmaları yani bölgenin büyük oranda hâkimiyet altına alınması vurgulanmaktadır. Yukarıda ifade edildiği gibi bazı Ermeni hanedanlar Bizans yerine Emevîleri tercih etmişler ve uzun süre yapılan anlaşmaya sadık kalmışlardır. Ancak muhalif hanedanlar ve din adamlarının Bizans'tan yardım istemeleri üzerine Bizans Ermeniler üzerine sefer düzenlemiştir. İşte Sebeos'ta olayların ayrıntılarına ulaşabilmekteyiz. Sebeos Tarihi bir bakıma Muaviye'nin Ermeni ve Güney Kafkasya politikalarını Ermenilerin bakış açısıyla anlatan kapsamlı bir kaynak diyebiliriz.

Ghewond Tarihi

Ghewond Tarihi,⁴ İslam Tarihinin en önemli Ermenice kaynağı diyebiliriz. Hatta baştan sona müstakil İslam Tarihi olarak da nitelemek mümkündür. Bir bakıma Sebeos'un eserinin devamıdır. Hz. Muhammed'in ölümünden başlayıp 778 yılına kadar olan vakaları konu edinmiştir. Ghewond çoğu olaya şahit olup gözlemlerini anlatmakla kalmayıp farklı kaynak ve bilgilerle de çalışmasını zenginleştirmiştir. Bu bağlamda VIII. yüzyılın en güvenilir kaynakları arasında gösterilmektedir. Sadece Ermeni değil Bizans ve İslam Tarihi çalışmaları için temel kaynaklardan biridir. Bu eser maalesef uzun yıllar İslam Tarihçileri tarafından fazla kullanılmamıştır. Ancak son zamanlarda Kafkasya tarihine artan ilgiye paralel olarak Müslüman tarihçiler tarafından da değerlendirilmektedir. Çoğu alanda olduğu gibi Batılı tarihçiler Ermeni kaynakları tercüme edildikleri tarihten itibaren çalışmalarında kullandıklarını görmekteyiz. Ancak bunların siyasi ve dini ortak paydaları nedeniyle Ermeni kaynaklarda olanları genelde olduğu gibi kabullenip tarafsız bir yaklaşım sergileyemedikleri anlaşılmaktadır.⁵ Hâliyle bunların Müslümanlar tarafından da tekrar yorumlanması gerekmektedir.

Muhtemelen 750'li yıllarda yaşayan Ghewond bizzat şahit olduğu dönem Abbâsîlere tekabül etmektedir. Emevîler dönemini ifadelerinden anlaşıldığı kadar ile yaşlı görgü şahitlerinden derlemiştir. Ghewond'un konuları genel itibariyle Ermeni-Arap siyasi münasebetleri, Ermenilere uygulanan vergi politikaları, Ermeni Nahararların (feodal beyler) hukuki hakları, Muaviye ile Ermeni Hanedan Teodor Ruşduni arasındaki anlaşma, Arap kaynaklarıyla da paralellik gösteren başlıca bilgilerdir. Yine Emevî ve Abbâsî halifelerini sırasıyla görev yıllarına göre verir ve bu yıllardaki belli başlı olayları anlatır.

İrminiyye valilerinden Muhammed b. Mervan'ın faaliyetleri de özellikle üzerinde durduğu konular arasındadır. Ghewond'a göre Abbâsîler döneminde yaşanan 775 yılındaki büyük Ermeni isyanında Ermeni feodal beylerin çoğu hem varlıklarını hem de otoritelerini kaybetmişlerdir. Bu Ermeniler için büyük bir yıkım olmuştur. Ghewond eserin geneline hâkim olan üslupla her kaybedilen savaşın sonunda Arap ordularını katliam ve zulümle suçlamaktadır. Bunu kimi yerde o kadar ileri götürmüştür ki orduların geçtiği yerleri yaşanamayacak kadar tahribata uğradı-

4 *History of Gewond, The Eminent Vardapet of The Armenians*, Rev: Zaven Arzoumanian, Pennyslvania 1982.

5 J. Laurent , *L'Armenie Entre Byzance Et L'İslâm*, Paris 1919; Rene Grousset, *Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev: Sösi Dolanoğlu, İstanbul 2006.

ğından bahseder. Hatta Ermenilerin durumunu Yahudilerin kaderiyle bir göstermeye çalışmaktadır. Yani onlar gibi katliam ve sürgüne maruz kaldıklarını vurgulamaya çalışmaktadır. Amacımız eser tenkidi değil ancak aynı zorluklara Bizans karşısında da uğradıklarını belirtmek gerekir. Neticede Ghewond'un eseri Ermeni bir yazarın bakışıyla özellikle Abbâsîlerin Ermeni ve Güney Kafkasya sürecini anlamak için en önemli kaynaklardan biridir diyebiliriz.

Ghewond'un metinlerinde en ilgi çekici bilgiler Halife Ömer B. Abdülaziz ile ilgilidir. Halife olmadan Ömer'in Ermeniye valiliğini oldukça övmektedir. "Abdülaziz Ermenistan ülkesinin valisi olunca ülkeyi bütün adaletsiz saldırılardan koruyarak ve İsmail oğullarının küstahlığını bastırdı. Dvin şehrini de etrafındaki hendekleri ve kapılarını sağlamlaştırarak eskisinden daha sağlam hâle getirdi."⁶

Ghewond'un eserindeki ilginç metinlerden biri yine Ömer b. Abdülaziz ile ilgili Hristiyanlık ile İslamiyet arasındaki dinî diyalog ya da tartışmalara dair bir metindir. İslam kaynaklarında sadece karşılıklı yazışmadan söz edilmekte, mektup hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Buna karşın Ermeni kaynakların heyecanlı savunduğu ve eserlerine aldığı metinde, Ömer b. Abdülaziz ile Bizans İmparatoru I. Leo (717-741) arasındaki dinî tartışmalar uzunca ele alınmaktadır. Metin oldukça uzun teolojik tartışmayı ihtiva edip genelde Hristiyanlığı savunmakta İslamiyet'e saldırmaktadır. Ancak metnin iki devlet adamı tarafından yazılmadığı teolojik bilgisi yüksek bazı din adamlarınca kitaba yerleştirildiği izlenimini vermektedir. Zira söz konusu metindeki bilgilere Bizans İmparatorunun hâkim olması zor görünmektedir. Zaten bu metinle ilgili ayrı bir çalışma yapılmış ve geniş bir değerlendirilmeye tabi tutulmuştur.⁷

Thomas Artsruni

Thomas, Van Gölü civarında yani Ermeni dinî kültürünün yoğun olduğu bir coğrafyada yetişmiş, Orta Çağ Ermeni edebiyatının önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilir.⁸ Eserini farklı kılan yönlerinden biri Ermeni Nahararların hayatı, teolojik tartışmalara geniş yer vermesi ve Ermeni mimarisi ve dinî hikâyelerine değinmesidir.

6 *History of Gewond*, s. 70.

7 Arthur Jeffery, "Ghevond's Text of the Correspondence Between 'Umar II and Leo III," *Harvard Theological Review* 1944 p. 269-332.

8 Thomas Artsruni, *History of The House of The Artsrunik*, Translation and Commentary: Robert W. Thomson, Wayne State University Press, Detroit 1985.

İslam Tarihi ile ilgili olarak ilk değindiği konulardan biri din adamı olması hasebiyle Ömer b. Abdülaziz ile Bizans İmparatoru Leo arasındaki dinî tartışmadır. Thomas iki liderin yazışmalarına daha enteresan bir yaklaşım sergilemektedir. Ömer Leo'nun tezlerini kabul ederek Hristiyanların tezlerini benimsemiştir. Hatta öyle ki Kuran'dan bazı hükümleri bile çıkarmak istemiş ama buna cesaret edememiştir. Ancak Ömer, Hristiyanlara o kadar iyi davranmıştır ki bir nevi genel af çıkarmış onları her alanda memnun etmiştir. Ömer b. Abdülaziz sadece Ermenilere değil bütün tebaasına karşı hoş görülme ve merhametli bir halife olduğunu burada tekrar anlatmaya gerek yok. Bu siyasetten Ermenilerin de faydalanması kaçınılmazdır. Burada Ermeni tarih yazıcılığının ve din adamının tarih yazımının tarihi olayları saptırmasına yönelik güzel bir örnek sergilendiği görülmektedir. Yani Ömer'in adil siyasetini Hristiyanlığın etkisinde kalmayla açıklamak istemektedirler. Ermeni tarihçilerin sadece bu örnekte değil çoğu eserlerinde tarih kitaplarını adeta yeniden güncelledikleri, zamana göre yeniden yorumladıkları ya da eklemeler yaptıkları bilinmektedir. Söz konusu diyalogda bu doğrultuda oluşturulmuş bir yazım örneği gibi durmaktadır.

Siyasi İslam Tarihi bağlamında eserin bizi ilgilendiren kısımları Boğa el-Kebir'in Ermenistan Valiliği'ndeki faaliyetleridir. Ermeniler Abbâsî Devleti'nin her yerinde olduğu gibi halifelik otoritesinin zayıflamasını fırsat bilerek bağımsız hareket etmeye başladılar. Özellikle Halife Mütevekkil (847-861) döneminde hız kazanan isyanlar bölgeye gönderilen Vali Yusuf El-Mervezî tarafından kontrol edilmeye çalışıldı. Ancak Mervezî'nin yetersizliği ve Ermenilerin başkaldırılarının geniş destek bulması isyanları kontrol edilemez hale getirmişti. Öyle ki Araplar valileri Yusuf Mervezî'yi kaybedecek kadar ağır bir yenilgi aldılar. Ermenilerin bu isyanında derebeylerin ve din adamlarının tutuklanması etkileyici faktör olarak kabul edilmektedir.⁹

Bu gelişmelerden sonra Abbâsî halifeliği ağır yenilginin intikamını almak, sarsılan otoritesini düzeltmek için yeni arayışlara girdi. Bu iş için de en uygun komutan olarak Boğa el-Kebir kararı verildi (851). Önceki görevlerini başarıyla tamamlayan ve devlete itaatini de ispat etmiş olan Boğa uzun yıllar Güney Kafkasya ve Van Gölü havzasında halifelik otoritesini sağlamak için mücadele ettiğini bunda da başarılı olduğunu görmekteyiz

Thomas Artsruni, dönemi yaşamasından dolayı özellikle Boğa el-Kebir'in faali-

9 Yakubi, *Tarihü'l Yakubi*, II, Beyrut 1992, s. 489; Taberi, *Tarihü'l Ümm vel Mülük*, C X, Beyrut 1987, s. 40.

yetlerine uzunca değinmektedir. Thomas, Vali Yusuf'un öldürülmesi olayını şöyle tasvir etmektedir. "...Ermeniler Muş'a yöneldiler ve Arap garnizonunu yok edip rehineleri kurtardılar. Bir kiliseye sığınan Emir Yusuf ancak kubbeye çıkarak canını kurtarmaya çalıştı. Ancak dağlılardan biri kargısını Yusuf'un ciğerlerine sapladı ve ben bu olaya bizzat şahit oldum."

Thomas'ın ifadelerine göre Boğa Ermeniler üzerinde ve genel olarak Güney Kafkasya'da güvenliği sağlamıştır. Ancak bu dönem Ermeniler ve Ermeni coğrafyası için büyük insani ve iktisadi yıkıma neden olmuştur. Onun gözüyle Boğa zalim ve gaddar birisidir. Sonuç olarak Thomas'ın eseri Ermeni isyanlarının en sık yaşandığı yılları ya da Abbâsî Devleti'nin zayıflama yıllarını, olaylara şahit olan Ermeni bir tarihçinin bakış açısıyla görmek bakımından değerli bir kaynaktır.

Step'anos Taronec'i

Genel tarih türlerinden olan eser, Hz. İbrahim'den başlayıp yazarın yaşadığı XI. yüzyıla kadar olan süreci içermektedir.¹⁰ Eser, yazıldığı yıllarda Bizans'ın Doğuda yayıldığı, Abbasilerin iyice zayıfladığı, Ermenilerin de geçmişe göre biraz daha güçlendiği bir yüzyıla tekabül etmektedir. Hâliyle bu siyasi durum Stephan'ın üslubunu da etkilemiş, Ermeni siyasetini, kültürünü ve inancını öncelikle Bizans ve diğer güçlerle aynı seviyede algılayan bir tavır sergilemiştir. Ayrıca asırlardır süren Arap egemenliği Abbâsîlerin sadece dinî makam olarak kalıp bölgede etkisini kaybetmesiyle Ermeniler de daha güçlü bir yapılanmaya yöneldiler. Abbâsî İmparatorluğu'nun bıraktığı siyasi boşluğu ardından kurulan bazı hanedanlıklar ya da küçük devletçikler devam ettirmeye çalıştılar. Kafkasya'da bir süre varlığını koruyan Şirvanşahlar, Revvâdiler, Sacoğulları, Müsafiriler, Şeddadiler bunların en önemlileridir. İşte Taronlu Stephan'ın eseri adı geçen hanedanların Ermenilerle olan münasebetlerini ortaya koyma bakımından önemlidir. Zaten Ermeni tarihçilerin ekserisi adı geçen hanedanlıkları Abbâsî Devleti'nin bir uzantısı değil, kendine has bir yapı olarak görürler. Taron'un eserinde özellikle Sacoğulları ve Revvâdiler'in Ermenilerle münasebetleri için azımsanmayacak kadar bilgiye sahibiz. Sacoğulları her ne kadar kendilerini Abbâsîler'in devamı, Kafkasya'daki en güçlü İslam devleti olarak görüyorlarsa da Ermeniler de en az onlar kadar bağımsız davranmaktaydılar. Nitekim bu doğrultuda Bizans'la ittifaklar yapılmış, bu da Sacoğulları ile aralarındaki sorunların temelini oluşturmuştur. Sacoğulları'nın 927'ye kadar süren Kafkasya hâkimiyetinde Ermenilerle mücadele hiç eksik

10 *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, Trans. And commentary:Tim Greenwood, Oxford 2017.

olmadı. Zaman zaman anlaşmalarla barış sağlansa da Ermeni kralların kesin yenilgisine kadar sorunlar bitmemiştir.¹¹ Ermeniler söz konusu yıllarda Van, Kars ve Dvin’de daha teşkilatlı hareket etmişlerdir. Aralarındaki çekişmeler ise her zaman Müslüman valilere yaramıştır.

Tebriz merkezli Azerbaycan coğrafyasında hüküm süren Revvâdiler (981-1065) önemli Arap kabilelerinden biridir. Abbâsiler’in ilk yıllarından itibaren hem dinî tebliğ hem de idarî amaçlı Tebriz civarında istihdam edildikleri bilinmektedir.¹² Bunlar Selçuklular devrinde varlığını sürdürse de Moğollar tarafından yıkılmışlardır. Hüküm sürdükleri süre içinde Ermenilerle siyasi, askerî münasebetleri olmuş, bu bilgiler de Taron’lu tarafından kayıt altına alınmıştır.

Yukarıda söz konusu edilen Orta Çağ eserlerine 20. yüzyılın başlarında yapılan bir çalışmayı da eklemek yerinde olacaktır. Yine bir Ermeni olup Anadolu’dan Mısır’a yerleşen Aram Ter-Ghewonyan, kitabında tamamen Arapların Ermeni coğrafyasındaki hâkimiyetlerine değinmektedir. Aram, sadece Ermeni kaynaklarına hâkim olmayıp konuyla ilgili çok sayıda Arapça literatüre de kullanması bakımından emek mahsulü bir çalışma ortaya koyduğu görülmektedir.¹³

11 Miskeveyh, *Tecaribü’l-Ümem*, Ter: Kıvameddin Burslan, TTK, Ankara 2016, s. 45; Hakkı Dursun Yıldız, “Azerbaycan’da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı, Sacoğulları I,” *İÜFTD*, 30, 1976, s. 109-118.

12 Vladimir Minorsky, *Studies in Caucasian History*, London 1953, s. 165-170.

13 Aram Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, Trans: Nina Garsoian, Lizbon 1975.

Kaynaklar

Bozan, Oktay, “Abbâsî İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İşyanları”, *İSTEM*, 11/22, 2013, s. 23-41.

Çog, Mehmet, *Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, Ankara 2018.

Ghewondyan, Aram Ter-, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, Trans: Nina Garsoian, Lizbon 1975.

Grousset, Rene, *Başlangıçtan 1071’e Ermenilerin Tarihi*, çev: Sosi Dolanoğlu, İstanbul 2006.

History of Lewond, The Eminent Vardapet of The Armenians, Rev: Zaven Arzoumanian, Pennsylvania 1982.

Jeffery, Arthur, “Ghevond’s Text of the Correspondence between ‘Umar II and Leo III,” *Harvard Theological Review* 1944 p. 269-332.

Kaegi, Walter, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, çev: Mehmet Özay, İstanbul 2000.

Laurent, J. *L’Armenie Entre Byzance Et L’İslâm*, Paris 1919.

Minorsky, Vladimir, *Studies in Caucaisan History*, London 1953.

Miskeveyh, *Tecaribü’l-Ümem*, Ter: Kıvameddin Burslan, TTK, Ankara 2016.

Taberi, *Tarihü’l Ümem vel Mülük*, C X, Beyrut 1987.

The Armenian History Attributed to Sebeos, Translated: R.W. Thomson-Historical Commentary: James Howard-Johnston, Liverpool University Press, 1999.

The Universal History of Step’anos Taronec’i, Trans. And commentary: Tim Greenwood, Oxford 2017.

Thomas Artsruni, *History of The House of The Artsrunik*, Translation and Commentary: Robert W. Thomson, Wayne State University Press, Detroit 1985.

Yakubi, *Tarihü’l Yakubi*, II, Beyrut 1992.

Yıldız, Hakkı Dursun, “Azerbaycan’da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı”, *Sacoğulları I, İÜFTD*, 30, 1976, s. 109-118.